

УДК 130. 1

Мельник Ярослав Григорович

Криворучко Наталія Володимирівна

(Львів, Україна)

МЕНТАЛЬНІ ТИПИ МИСЛЕННЯ І ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

Аннотація: В статті робиться спроба узагальнити багаторічний досвід спостереження та вивчення ментальної типології. Крім цього, автори намагаються вивести певну класифікацію тих складників, які формують цільно-системний етнотип. Думки, викладені у статті, можуть бути ключем до пояснення багатьох фактів (соціального та етнокультурного планів) минулого та сьогодення, на які наука ще не дала чіткої відповіді.

Ключевые слова: ментальність, ментальний тип, стратагема, аграрний тип мышления, государствообразование.

Анотація: У статті робиться спроба узагальнити багаторічний досвід спостереження та вивчення ментальної типології. Крім цього, автори намагаються вивести певну класифікацію тих складників, які формують цільно-системний етнотип. Думки, викладені у

статті, можуть бути ключем до пояснення багатьох фактів (соціального та етнокультурного планів) минулого та сьогодення, на які наука ще не дала чіткої відповіді.

Ключові слова: ментальність, ментальний тип, стратагема, аграрний тип мислення, державотворення.

Summary: An attempt to generalize long-term experience of supervision and study of mental tipologii is done in the article. Except for it, authors try to show out certain classification of those components which form the whole system etnotip. Ideas, represented in the article, can be the key to explanation of many facts (social and etnokul'turnogo plans) of the past and present, on which science has not yet given a clear answer.

Keywords: mentality, mental type, stratagema, agrarian type of thought, creation of the state.

На сучасному етапі розвитку гуманітарної науки менталітет нації є одним із ключових об'єктів дослідження у різних галузях знань – лінгвістиці, психології, етнології, культурології, філософії, політології, логіці, теорії штучного інтелекту та багатьох інших [1, 2]. Наукові розробки пропонують низку підходів до інтерпретації цієї категорії. Причиною активної уваги авторитетних вчених до ментальності є прагнення збагнути специфіку способу, стилю та стратегії мислення тієї чи іншої нації. Саме тому в науковій практиці існує розгалужений ряд розуміння і тлумачення цього поняття. Г. Смітюх та В. Стрілецький визначають ментальність як «характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому» [13].

У великому тлумачному словнику сучасної української мови категорія ментальності подається як: 1) інтелектуальні розумові здібності; 2) психіка, психічна сила [1, 518].

Інші дослідники під ментальністю розуміють «структуру репрезентації знань в довгочасній пам'яті, яка відповідає структурі представленої ситуації й інтегрує інформацію всіх сенсорних систем і загальне знання про те, що є можливим у навколишньому світі. Ментальна модель ґрунтується на сприйнятті людиною світу залежно від самого світу і її знань, досвіду (тобто межі наших моделей є межами нашого світу)» [12, 380].

О. Антонюк визначає ментальність як «відносно цілісну сукупність образів, уявлень, оцінок, ціннісно-сміслових утворень і «своєрідних правил життя», які є специфічним відображенням дійсності і зумовлені особливостями життєдіяльності індивіда, етносу, нації тощо в певному географічному і культурно-історичному середовищі [10, 466].

Досліджуючи ментальність як явище, в основі якого міститься лінгвістичне начало, В. Колесов інтерпретує її як світогляд у категоріях рідної мови, в якому поєднуються інтелектуальні, духовні й вольові якості національного характеру в його типових проявах [5, 14].

Соціологи в основу ментальної структури покладають сценарії та моделі суспільної поведінки і визначають ментальність як «соціально-психологічні характеристики суспільного суб'єкта (людини, етносу, класу, ін. великих соціальних груп), які знаходять свій вияв у способі та характері мислення, соціальних та психічних установках та поведінці» [14, 173]. На думку І. Бойченка, «ментальність – це полісемантичне поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого й сягає у несвідоме» [4, 245]. Усі дослідники, даючи різні варіанти інтерпретації ментальності, сходяться в одному: ментальність – це специфічний спосіб світосприйняття та мислення, який сформувався впродовж тривалої історії розвитку і який виокремлює кожну національну чи етнокультурну групу й робить її унікальною та неповторною.

Беручи до уваги сучасні геополітичні та глобалізаційні явища, наголошуємо на тому, що ментальність з точки зору соціально-політичних процесів повинна бути в епіцентрі досліджуваного поля. Одним з важливих аспектів окресленого кола питань є ментальність у контексті державотворення.

Світоглядні основи дослідження української ментальності розкриті також у працях Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Липинського, Б. Грінченка, О. Духновича, І. Франка, М. Грушевського, Д. Донцова, В. Вернадського та ін.

Нині категорію ментальності у етнокультурному, мовному, політичному ключах розробляють в Україні такі дослідники як В. Колесов, Г. Гетало, О. Красовська, Є. Макаренко, Н. Михайловська, М. Чапа, А. Шведова, І. Бичко, В. Васильєва, Л. Гамаль, В. Кононенко, В. Храмова, О. Стражний, Т. Ткачук, Я. Мельник та ін.

Об'єктом запропонованого дослідження є типологія мислення сучасного громадянина незалежно від роду занять чи професії – політика, державного службовця, селянина, робітника, вчителя та ін. – всі вони тим чи іншим чином пов'язані з державотворчою традицією та є представниками усього народу.

Предметом запропонованої розвідки є аграрний тип мислення, який виділяється поряд із такими як «воїни», «філософи» та ін.

Інакше кажучи, тип мислення є окремою самостійною та дуже важливою темою сучасної гуманітарної науки, і саме ця галузь гносеологічних пошуків може дати відповідь на коло питань, які турбують світову спільноту, у тому числі й українську.

Політична, економічна та ментально-культурна ситуація, що склалася в Україні, характеризується недалекоглядністю та законсервованістю поглядів на дійсність та шляхи свого розвитку. Нині переважна більшість жителів великих чи малих міст тісно пов'язані з аграрним світом. Велика кількість членів сучасної української політичної, наукової, мистецької еліти – вихідці з села якщо не в першому, то в другому чи третьому поколінні. Але не лише генеалогічна прив'язаність до аграрного світу є визначальною, таким типом мислення можуть бути наділені жителі міст-мегаполісів. Сучасні урбанізовані міста-мільйонники також дають привід говорити про існування у них поміщицько-аграрного типу мислення. Спрямований на загальне збагачення та задоволення лише власних вузьких інтересів та потреб, цей тип породжує викривлені форми правління та державотворення в цілому світі загалом та Україні зокрема. Варто говорити і про те, що аграрій, як показала історія, не формує державу, імперію чи потужну владну систему. Цього не дозволяють зробити специфіка та параметри поля його мислення, яке є обмеженим та дещо асистемним.

Змінилась епоха, змінились умови та засоби співіснування, однак культура українського простору залишається напівмаргінальною. В українській політичній думці сформувався тип діяча-конформіста, що проявляється в гедоністичному потязі до влади, а тому окремі індивіди заради реалізації власного «я» у політичному середовищі здатні до безпринципних компромісів. Перехід на якісно вищий рівень цивілізованої форми існування потребує зміни способу та стилю не тільки поведінки, звичок, але й ціннісних орієнтирів, установок та способів мислення.

Отже, для багатьох етнокультурних серед-

овищ, у тому числі і для українського, характерним та домінантним є аграрний тип мислення. Це мислення аграрія чи заробітчанина, дії якого спрямовані в основному на вирощення та збір урожаю та регенерацію себе як виду. У мисленнєвій поведінці аграрія відсутні системні моделі державотворення та розвитку глобальних систем та інфраструктур, що спричиняє прагнення виключно до власного збагачення, не гребуючи методами і засобами. Такі способи поведінки не можна назвати державотворчими у повному сенсі цього слова (як здатність усвідомлено щось виконувати, цілком беручи на себе відповідальність за наслідки), оскільки вони не виходять з власних установок, норм чи цінностей, а підпорядковані вищому модульному началу – «панові», «господарю», «князю».

Тож типовими ознаками аграрної моделі мислення вважаємо наступні:

1) циклічність, уподібнення до природи: посіяти → дочекатись врожаю → зібрати → чекати наступного посіву. Аграрний тип мислення позначений циклами – «від зарплати до зарплати», «від свят до свят» і т.п. Багатство землі сприяє формуванню закоханості в природу, ліризму, споглядального характеру. Водночас багатство землі не вимагає надзусиль для виживання, а звідси – недостатньо розвинена соціальна і політична активність, відсутність глобальних системних державницьких критеріїв мисленнєвої поведінки та безвідповідальність за власні дії. Формується спрощена система уявлень, поглядів і відповідно моделі поведінки, ставлення до самого життя – кожен наступний цикл повторює попередній, не несе нічого якісно нового;

2) схильність до накопичення: з потребою і без потреби. Пріоритетним стає позбавлене сенсу нагромадження матеріальних благ у необмеженій кількості чи якості. Принципом накопичення стає особисте примітивне самоствердження. Те, що виходить за його межі, втрачає своє значення. Відбувається накопичення капіталу, нерухомості, землі задля володіння чимось матеріальним і таким, що приносить користь. Накопичення стає самоціллю та перетворюється на гіпертрофований прагматизм;

3) обмеженість просторових параметрів. Кордони власного «я» відповідають границям його майнових параметрів. Аграрій бачить своє існування лише у контексті того, чим він володіє. Він розділяє речі «власні» і «чужі». При цьому перевагу віддає тим речам, які є матеріально втілені.

Відсутність системного мислення і стратегічного бачення призводить до затиснутості в рамки, неможливості мислити глобально, виходячи за межі власного матеріального «я». Це стимулює його застій та константну стереотипність у поглядах на ті чи інші події. Звідси випливає опір до нового (реформування, перегляд старих, не пристосованих до нових умов систем).

На цьому ґрунті формується маргінальний психотип «маленького містечка», де все знайоме і звичне є добрим, а незнайоме, незвичне – злим. Джерело зла ототожнюється з неузвичайністю, що сама по собі є похідним продуктом своєрідного містечково-хуторянського націоналізму [13];

4) домінанта родинно-кланових взаємин над усіма іншими цінностями та відносинами. Ні держава, ні система, ані інші громадяни країни не становлять для аграрія цінності. Натомість цінністю для нього виступає виключно родина: син, донька, друг, брат, кум, сват та ін. Усі зв'язки побудовані за принципом родинної ієрархічності, підпорядкованості та «протягування» одне одного до влади будь-якими, у тому числі нелегальними та корупційними, способами. Мораль будь-кого з членів родини не відіграє суттєвого значення, адже для аграрія мета (збагачення сім'ї!) виправдовує засоби. У потужній та стабільній державній системі родинні стосунки слабнуть, натомість слабкість держави компенсується сильними родинно-клановими зв'язками;

5) відсутність командного мислення, командної гри. Родинно-кланові взаємини не допускають чесних, відкритих норм і правил формування та розвитку «високопрофесійної команди» у військовій сфері, політиці, спорті тощо. Домінування індивідуальної гри та міжусобиць, роз'єднання призводить до небажання вести ефективний діалог, ефективно репрезентуватися перед співбесідником. За

відсутності командної гри не може бути мови про ефективність, дієвість поставлених цілей. Це явище часто спостерігаємо в спорті, коли кожен член команди однаковою мірою відповідальний за результат, який показує команда. У політиці ж нездатність нести відповідальність не тільки за члена команди, а й за себе призводить до деформації поглядів на засади державного будівництва, безвідповідальності і, зрештою, нездорової мімікрії державної влади.

Для ведення нормальної, повноцінної гри повинні встановлюватися чіткі правила чесної гри, зрозумілі кожному учаснику. Натомість у зазначеному типі мислення панують нечесна конкуренція і керованість принципом «людина людині – вовк» не тільки між опозиційними групами, але й всередині власної команди. Пояснюється це домінуванням у свідомості не команди як цілісності, а особистого, приватного, яке є вищим за колективне. Таку форму аграрного типу мислення можна означити як псевдоіндивідуалізм;

6) аксіологічна система зорієнтована в основному на матеріальні цінності. Відкидаються високі духовні потреби. Такі цінності як мудрість, вишуканість, аристократизм втрачають свою актуальність. Анархічний індивідуалізм, що проявляється в безпідставних претензіях на отаманство, та недостатньо розвинені національно-державницькі стратегії призводять до атрофованості істинних, національних почуттів, етнонаціонального зрадництва, відсутності національної гідності. У цьому контексті зазначимо, що аграрій не формує істинну аристократію. Вона не є типовою для такого способу мислення, а навпаки – завжди вступає в опозицію до того, що позначається істинним аристократизмом та інтелігентністю.

Аксіологічну структуру вказаного типу мислення можна описати так: базовим елементом є викривлений індивідуалізм, самозакоханість та власна забезпеченість. Сюди входить також семіотична домінанта власного простору, «своєї території».

Сходиною вище знаходиться пріоритет збагачення, накопичення матеріальних благ (капіталу, землі тощо). Намагання отримати

користь не тільки від власної рабської праці, але й від людей, що в силу обставин узалежнені від нього.

На найвищу аксіологічну позицію аграрій ставить служіння «своєму панові», від якого він залежить. Залежність від вищого структурного елемента – господаря – призводить до відсутності самостійно віднайдених структур, і простір підданого заповнюється сурогатними конструкціями. У результаті цього він не схильний до рецепції чужого досвіду у соціально-структурній чи політичній системі. Такий тип залишається перманентно консервативним у своєму мікросвіті;

7) аграрій залежний від «сильної руки», і визначальною у його діях є підвладність їй. Аграрій не визнає централізованої влади, підпорядковується локальним ієрархічним структурам чи клановим угрупованням. Для нього король не репрезентує вищу цінність, оскільки він вважає більше «сильного князя» чи пана, якому підкоряється безпосередньо. Для нього характерні підданські, навіть патріархальні настрої й орієнтації. Відповідно, рабський стан свідомості заробітчанина диктує йому необхідність бути прихильним до газди і ставитись із зневагою до «підлеглих», щоб у такий спосіб самоутвердитись;

8) високий ступінь акцентуації найближчим оточенням (сусіди, колеги). Аграрій ніколи не є до кінця самодостатнім. Він завжди узалежнений від найближчого оточення, стосунків, живе у контексті маргінальної конкуренції: «...якщо у сусіда є певний достаток, то у мене буде більший, і у такий спосіб я набуду більшої соціальної ваги».

Аграрій прагне власного «вивищення» за рахунок пригнічення залежного від нього оточення, що виявляється у формі беззмістовних наказів, приписів чи просто імперативної поведінки. Для нього типовими є примітивна самозакоханість, нарцисизм. Носії цього типу мислення люблять «ставити собі пам'ятники», пишатись своїм образом та подобою. Для нього важливим є те, як його сприймає оточення, і у цьому контексті він стає віртуозним імітатором; симулюючи, створює віртуальну картину своєї досконалості, самодостатності та вербалізує ці ознаки. У своєму середовищі

він часто розповсюджує інформацію про свої позитивні риси, намагається примусити повірити всіх у свою непогрішність та ін.;

9) аграрій не формує власну аристократію. Аристократизм як такий не є характерною рисою для аграрних систем. У таких системах аристократичний складник не приживається і стає баластом. Аграрій періодично знищує паростки аристократизму, якщо вони формуються у процесі еволюції. Він знаходиться у стані конфлікту зі своєю чи будь-якою аристократією, і цей конфлікт, як показує історія, є антагоністичним. Аграрій ніколи не вважає аристократа чи аристократизм «своїм»;

10) схильність до міфологізації своїх вартостей (у контексті матеріальних цінностей: хороший кінь, автомобіль тощо). Створення міфів та псевдоцінностей, відволікає людину від реальної участі в державному будівництві, сліпа віра в примарні ідеї та цілі унеможлиблює формування у аграрія власної державницької позиції та пріоритетів. Авантюризм, демагогія та марнослів'я супроводжуються спекуляціями на труднощах і проблемах, дезорієнтацією та обдурюванням інших з метою власного збагачення.

Таким чином, ми розглянули деякі аспекти (ознаки) аграрного типу мислення, виділивши найбільш характерні. Такий тип формує та визначає ментальну домінанту, яка характеризує етнос. У контексті сказаного може розглядатись будь-який факт, що мав місце в історії чи наявний у сучасній політичній, економічній чи іншій системі.

Спостерігаючи за політичними подіями у різних країнах світу, можемо виокремити такий чинник, як аграрний тип мислення (чи будь-який інший), що визначає динаміку, форми та напрямки державотворчих процесів. Саме аграрним типом мислення пояснюються відсутність конструктивних державотворчих форм, втрата суверенності, деструктивні міжособиці та ін. Аграрій є заробітчанином у політиці (науці, культурі тощо), але не політиком задля формування власної державності. Людина такого ментального складу не є владою, а лише користується нею для досягнення своєї утилітарної мети. Аграрій може зробити багатим себе, але не зорієнтований на те, щоб

зробити багатою державу, для нього формула «краще бути бідним у багатій країні, ніж багатим – у бідній» не є прийнятною. Він не створює стабільної, потужної державної й соціальної структури, що ґрунтується на філософських формах мислення.

Платон застерігав: «Ні для держави, ні для громадян не буде кінця нещастям, доки володарем держави не стане плем'я філософів». Аграрний тип мислення не є творцем держави. Це єдиний тип, який формує аграрний, а не державний політичний простір.

З огляду на сучасні політичні реалії на всіх рівнях державної ієрархії (тут мова йде не тільки про Україну), а також на еволюцію маргінального типу мислення можна зробити висновок, що аграрний тип мислення призводить до деградації та руйнації державної системи. Стає очевидним, що для змін у державно-політичній системі, формування стабільної соціально-економічної моделі нації та впровадження креативно-державотворчих реформ необхідно зайнятись фундаментальним дослідженням ментальності як ключового чинника у державотворенні.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь, 2001. – 1440 с.
2. Віктор Пазенюк. Культура та етнополітика // Етнос і культура. Часопис Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника: Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки / Головний

редактор В.І. Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – № 1. – 184 с.

3. Додонов Р.А. К проблеме определения понятия ментальность // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – № 14 (25). – С. 11–14.

4. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.

5. Колесов В. Язык и ментальность. – СПб., Петербургское востоковедение, 2003. – 240 с.

6. Мала енциклопедія етнодержавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.

7. Махній М. ЕТНОЕВОЛЮЦІЯ: Науково-пізнавальні нариси. – К.: Blox.ua, 2009 // [Режим доступу: <http://makhniy.blox.ua/2009/10/Ukrayinskij-mentalitet.html>]

8. Нерсисянц В.С. Право и закон. — М.: изд. группа ИНФА-М-НОРМА, 1997. – 280 с.

9. Платон. Государство // Собр. соч., т. 3, ч. 1. – М.: Мысль, 1971. – 490 с.

10. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Головатого та О. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.

11. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона. Пер. с англ. Под ред. В.Н. Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.

12. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава: Довкілля, 2010. – 844 с.

13. Смітюх Г.Є., Стрілецький В.В. Україна сакральна // [Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/smitstr/06.html>]

14. Соціологія: словник термінів і понять. – К.: Кондор, 2006. – 372 с.

15. Ткачук Т.М. Шлях навмання в дивних місцях // Кінець кінцем. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 13–15.